

Midyat Yemişli (Enhil/Anhıl) Mor Kuryakus Kilisesi Kduşkudşini Üzerine Bir Değerlendirme*

An Evaluation of the Kdushkudshin of Mor Kuryakus Church in Midyat Yemişli (Enhil/Anhıl)

Evin TELLİ**

ÖZ

Mardin ilinin Midyat ilçesine bağlı Yemişli (Enhil / Anhıl) mahallesi, Süryani kültürünün ana yurdu olarak geçen köklü bir coğrafyayı tanımlayan Tur Abdin Bölgesi'nin sınırları içinde bulunmaktadır. Süryani kültüründe birçok aziz, ruhban ve değerli kişiliğin Yemişli'den çıkmış olmasından dolayı, onların kutsal hatıralarına ithafen burada bazı ibadet mekanları inşa edilmiştir. Bu amaçla yapılan, günümüzde de Süryaniler için hala önemini koruyan yapılardan biri de Mor Kuryakus Kilisesi'dir. Makale çalışması kapsamında incelenen Mor Kuryakus Kilisesi'nin kduşkudşini, ibadet mekanının odağını belirleyen apsis bölümünde bulunmaktadır. Süryani kilisesinde liturjinin merkezinde bulunan kduşkudşinler, simgesel anlamından dolayı önem taşımaktadır. Süryanice "kutsalların kutsalı" anlamına gelen kduşkudşin, işlevsel açıdan Hristiyan sanatındaki altar ve kiboriuma denk gelmektedir. Yapım tarihi tam olarak bilinmeyen kduşkudşin, üslupsal açıdan XVIII. yy. özellikleri göstermektedir. İncelenen örnek, ahşap malzemeden, oyma, kazıma ve kalem işi tekniği kullanılarak yapılmıştır. Kilisenin iç mekanının sadeliğine karşın, kduşkudşin görkemli cephe düzeni, yoğun süsleme programı ile çarpıcı bir liturjik unsura dönüşmektedir. İncelenen kduşkudşin form ve üslupsal açıdan, bölgedeki diğer kiliselerde benzerine rastlanmayan nadir ve nitelikli bir örnektir. Bu çalışmada, kduşkudşin genel görünüş, tipoloji, kullanılan malzeme, yapım tekniği ve süsleme unsurları hakkında bilgi verilerek, makale saha çalışmasında elde edilen görsel verilerle desteklenmiştir. Bununla birlikte, ele alınan örnek sanat tarihi disiplini çerçevesinde tanıtılarak, Süryani kiliselerinde bulunan benzer örnekler ile karşılaştırarak değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Midyat, Yemişli/Enhil, Mor Kuryakus Kilisesi, Ahşap, Kduşkudşin, Altar

ABSTRACT

The Yemişli (Enhil / Anhıl) neighborhood of the Midyat district of Mardin province is located within the borders of the Tur Abdin Region, which defines a deep-rooted geography known as the homeland of Syriac culture. Since many saints, clergymen and valuable figures in Syriac culture originated from Yemişli, some places of worship have been built

* Bu makale, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Mehmet TOP Danışmanlığında hazırlanan "Süryani Kiliselerinde Kduşkudşin (Mardin, Diyarbakır, Şırnak, Adıyaman Örnekleri)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, evintelli79@gmail.com, (<https://orcid.org/000-0003-3409-8192>).

here in dedication to their sacred memories. One of the structures built for this purpose and still important for Syriacs today is the Mor Kuryakus Church. The kdushkudshin of the Mor Kuryakus Church, which is examined within the scope of the article, is located in the apse section that determines the focus of the place of worship. The kdushkudshins, which are at the center of the liturgy in the Syriac church, are important due to their symbolic meaning. The kdushkudshin, which means “the holy of holies” in Syriac, is functionally equivalent to the altar and ciborium in Christian art. The kduşkudşin, whose exact date of construction is unknown, exhibits 18th century characteristics in terms of style. The examined example was made of wood using carving, engraving and pen work techniques. Despite the simplicity of the interior of the church, the magnificent façade layout of the kduşkudşin turns into a striking liturgical element with its intensive ornamentation program. The examined kduşkudşin is a rare and qualified example in terms of form and style, which is not found in other churches in the region. In this study, information is given about the general appearance, typology, materials used, construction techniques and ornamentation elements of the kdushkudshin, and the article is supported with visual data obtained during the fieldwork. In addition, the examined example is introduced within the framework of the art history discipline and its evaluation is aimed by comparing it with similar examples found in Syriac churches.

Keywords: *Midyat, Yemişli/Enhil, Mor Kuryakus Church, Wood, Kdushkudshin, Altar*

Extended Summary

The Yemişli (Enhil/Anhıl) neighborhood of Midyat District is one of the important settlements with a deep-rooted past in Syriac history and culture. The Tur Abdin Region, which includes Enhil, is known as the historical geography where the Christian religion spread from early times. A rich heritage in terms of religion, culture, architecture and art has been created in this region and its surroundings and has continued to develop to the present day. The Yemişli neighborhood is located on the Nusaybin road, 15 km from the center of Midyat. The old Syriac name Enhil/Anhıl of Yemişli is still used today. The word “Bethnahle” is also used in Syriac for Enhil, which literally means “between valleys” due to its settlement.

In Syriac sources, the patriarchs, mafirians and metropolitans raised in Yemişli/Enhil are mentioned, and the historical and cultural importance of this settlement is mentioned. Among the structures that have survived to the present day in Enhil, where the leading clergy and spiritual leaders of the Syriac church were raised, the Mor Kuryakus Church stands out. Mor Kuryakus, to whom the church was dedicated, lived in the 3rd century and was martyred for his struggle for his faith, and is among the holy saints in the history of the Syriac church. The exact date of the first construction of the structure is not known. Some Syriac sources state that the church was built in early periods. The church, which has undergone repairs in different periods up to the present day, was repaired by Mor Şemun Zayte in the 8th century, some additions were made from time to time, and was evacuated in the 1900s and used as a military headquarters and school in different years. The bell tower was added in 1957, and the building underwent extensive restoration in 2000 with the support of the Syriac community and was opened for worship in 2010.

Mor Kuryakus Church is a complex group of buildings where different units come together. Surrounded by a high perimeter wall, these structures include Mor Kuryakus Church, the baptistery house (beth ma'moditho), the Virgin Mary (Yoldath Aloho) Church, the summer church / prayer house (beth slutho), the kitchen and the bell tower.

The church has a rectangular plan with a single nave extending in the east-west direction. The entrance to the church is provided from the narthex located in the south. The narthex is accessed through the arched and cross-vaulted arcaded section. The naos of the church has a

rectangular plan with a single nave and is covered with a barrel vault. The semicircular apse is positioned to the east of the naos.

Syriac church architecture and liturgy show an interconnected plan scheme. The kdushkudshins, which are at the center of the liturgy, are positioned in the apse sections of churches according to this plan scheme. This element, which means “holy of holies” in Syriac, is functionally equivalent to the altar and ciborium in Christian art. This element, which is the symbol of Jesus’ tomb and the gate of heaven, emphasizes the most private and sacred area of the church, beyond being a liturgical element. The kdushkudshin of the Mor Kuryakus Church, which is examined within the scope of the article, is among the magnificent and aesthetic examples that emphasize the holiness of the section where it is located.

The wooden kdushkudshin is one of the rare examples that has survived intact to the present day. The exact date of construction of the kdushkudshin is unknown, and its stylistic features reflect the characteristics of the 18th century. However, the Syriac Gerşuni inscription on the cell screens of the kdushkudshin, which has been partially erased, indicates the date 1845. The kdushkudshin was made of wood using carving, engraving and engraving techniques. This example consists of three main elements: the altar table, the main and side frames. The decoration spread over its entire surface exhibits a highly successful and qualified workmanship with its holistic and balanced decorative composition. Despite the simplicity of the interior of the church, the kdushkudshin becomes a striking liturgical element with its magnificent façade layout, intense decorative program and symbolic narrative language. In this context, the kduşkudşin is a rare application in terms of form and style, unparalleled in other churches in the region.

This example, which has survived to the present day in a sound condition, differs from the kduşkudşin found in Syriac churches in the region. In this context, the kdushkudshin was introduced in terms of its general appearance, typology, material, construction and decorative technique, and supported by photography and drawing studies. In addition, the transcription and Turkish translations of the Syriac inscriptions on the church and the kdushkudshin were added to the study. In the article, the introduction of the kdushkudshin within the framework of the art history discipline was evaluated by comparing it with similar examples in its immediate vicinity. The examined kdushkudshin is valuable as an original work of the heritage of Syriac church liturgy and art that has survived to the present day.

Giriş

Mardin ilinin Midyat ilçesine bağlı Yemişli (Enhil/Anhıl) mahallesi, Süryani kilise tarihinde köklü bir geçmişi olan yerleşimler arasındadır. Nusaybin yolu üzerinde, Midyat merkeze 15 km. mesafede bulunan Yemişli, erken dönemlerden itibaren Hristiyan dininin yayıldığı tarihi coğrafya olarak bilinen Tur Abdin sınırları içinde bulunmaktadır. Bu bölgede, dini, kültürel, mimari ve sanatsal açıdan zengin bir miras yaratılmış ve günümüze kadar gelişerek devam etmiştir ¹

Yemişli’nin eski ve Süryanice olan Enhil/Anhıl ismi günümüzde de kullanılmaktadır. Kelime anlamı olarak, vadiler arası anlamına gelen Enhil için yerleşiminden dolayı, Süryanice’de “Bethnahle” tanımıyla bilinmektedir.²

¹Tur Abdin, Yukarı Mezopotamya olarak bilinen, günümüzde Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunmaktadır. Tarihçiler arasında farklı sınırlarla belirlense de, merkezinde Midyat, batısında Mardin, kuzeyinde Hasankeyf, doğusunda Cizre, güneyinde ise Nusaybin ile çevrelenmiştir. (Tur Abdin hakkında bakınız: Yakup Bilge, “Turabdin: Süryani Kilise ve Kültürünün Beşiği”, *Uluslararası Midyat Sempozyumu Bildirileri*, Editör: İbrahim Özcoşar, (Mardin:2012); s.508-509; Gabriyel Akyüz, *Mardin İli’nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, (İstanbul, 1998).

² İshak Ergün, *Enhil (Yemişli) Köyü ve Kiliseleri*. (İstanbul: Enhil Dernekleri Federasyonu Yayını, 2013), 2.

Süryani kaynaklarında, Yemişli/Enhil’de yetişen patrik, mafıryan ve metropolitlerden söz edilerek, bu yerleşimin tarihsel ve kültürel önemine değinilmektedir. Süryani kilisesinin önde gelen din adamları ve ruhanilerin yetiştiği Enhil’de günümüze ulaşan yapılar arasında Mor Kuryakus Kilisesi ön plana çıkmaktadır. Kilisenin adandığı Mor Kuryakus, III. yy.’da yaşamış olan, inancı uğruna mücadele ettiği için şehit edilen, Süryani kilise tarihinde, kutsal azizler arasında yer almaktadır. Kilisenin yapım tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, bazı Süryani kaynaklarında erken dönemlerde inşa edildiği, günümüze kadar birçok defa onarımdan geçtiğine dair bilgi verilmektedir.³

Çalışma konumuzu oluşturan Mor Kuryakus Kilisesi’nin kduşkudşini, günümüze sağlam durumda ulaşan, özgünlüğünü koruyan liturjik eserlerden biridir. Süryanice “kutsalların kutsalı” anlamına gelen kduşkudşin (Trunus) Süryani kilisesinin ana liturji elemanı olarak ön plana çıkmaktadır. Bu unsur, diğer Hristiyan kiliselerinde altar ve kiborium unsuruna karşılık gelmektedir.⁴

Hristiyan liturjisinde bu unsurlara atfedilen sembolik anlamlar, kduşkudşinlerin sunak imgesi ve kutsiyeti ile örtüşmektedir. Aziz Paul, İncil’de Tanrı’nın sofrası dediği altara göndermede bulunmaktadır. Brock, sunağı hayat suyu veren kaynak olarak nitelemektedir. Süryani ruhaniler tarafından, kduşkudşinin birçok simgesel anlamlarının yanı sıra İsa’nın mezarını ve beşiğini karşıladığı vurgulanmaktadır.⁵

Kduşkudşin, Yahudilerde de “kudsü’l-akdes” olarak bilinen, içine halkın giremeyeceği, mabedin iç hücresi, mukaddes yer olarak tanımlanmıştır. Süryani Horiepiskopos Aziz Günel, bu tanımlamayla uyuşan “Kıdsel-Ikdas” tanımını kduşkudşinler için kullanmaktadır. Kutsal kitapta önceleri tapınma çadırında, sonraları ise Yeruşalim’deki tapınakta yer alan, yalnızca ruhani liderlerin yılda bir kez girebildiği en kutsal bölümü ifade etmektedir.⁶

Kduşkudşin ögesi, Süryani kiliselerinin en kutsal alanı karşılayan apsis bölümünde bulunmaktadır. Kilisenin sakramentleri, ayin ve ritüelleri bu bölüme yerleştirilen kduşkudşin üzerinde gerçekleştirilmektedir.

Yemişli Mor Kuryakus Kilisesi’nin kduşkudşini, yapıya atfedilen değerden dolayı ve bu unsura yüklenen sembolik önemden dolayı nitelikli işçiliği, estetik görünüşü ile dikkat çekmektedir. Kduşkudşinin, yapısal ve süsleme unsurları açısından benzer bir örneğine rastlanmaması, estetik görünüşü, ince işçiliği ve özgünlüğünü kaybetmeden günümüze ulaşması, incelenen örneği değerli kılmaktadır.

Makale çalışması kapsamında, söz konusu kduşkudşinin sanat tarihi disiplini çerçevesinde tanıtılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, ele alınan örnek genel görünüş, tipoloji, yapısal unsurlar, malzeme, yapım tekniği ve süsleme özellikleri açısından incelenmiştir. Kduşkudşin, İslam mimarisinin mihrap unsurları ile tipolojik ve genel görünüş açısından ortak özellikler göstermesinden dolayı, Ömür Bakırer ve Mehmet Top’un mihrap konusuna dair çalışmalarından yararlanılmıştır. Söz konusu yayınlarda kullanılan mihrap ögesinin terminolojik

³ Ergün, *Enhil (Yemişli) Köyü ve Kiliseleri*, 2.

⁴Evin, Telli, “Süryani Kiliselerinde Kduşkudşin (Mardin, Diyarbakır, Şırnak, Adıyaman Örnekleri”, (Yayınlanmamış doktora tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2022), 7.

⁵ Zeki Demir, *Süryani Ortodoks Kilisesi ve Yedi Gizi*. (İstanbul: Anadolu Ofset, 2015), 37;Yakup Bilge, *1600 Yıllık Mor Gabriel Manastırı*. (İstanbul: Gerçeğe Doğru Yayınları, 2011), 104; Buket, Coşkun. “XI. Yüzyıl Kapadokya Bölgesi’deki İsa’nın Doğumu ve Çarmıha Gerilmesi Sahneleri” (Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara:Hacettepe Üniversitesi, 2009), 59; Hans Hollerweger, *Canlı Kültür Mirası Turabdin*, çev. Sevil Gülçur (Linz Ötterreich, 1999), 139; Efrem Barsavm, *Saçılmış İnciler Süryanilerin Yazınsal Tarihi*, çev.Zeki Demir (İstanbul: Süryani Ortodoks Metropolitliği Yayınları, 2005), 157.

⁶Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*. (İstanbul: Gerçeğe Doğru Yayınları, 2021), 122; Nebi Bozkurt, “Mescidi Aksa”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.29 (Ankara: TDV Yay., 2004), 268-271.

kullanımı örnek alınmıştır.⁷ Ölçüm, çizim ve fotoğrafla desteklenen çalışmada, bölgedeki Süryani kiliselerinde tespit edilen bazı benzer örnekler ile karşılaştırılarak değerlendirilme yapılmıştır.

Mor Kuryakus Kilisesi ve Kduşkudşini

Mor Kuryakus Kilisesi'nin yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bazı Süryani kaynaklarında V. yy. da yapıldığı belirtilmektedir. Günümüze kadar farklı dönemlerde onarımdan geçen kilise, kaynaklarda geçen bilgiye göre VIII. yy'da Mor Şemun Zayte tarafından onarılmış, yapıya bazı eklemeler de yapılmıştır. Kilise, 1900'lü yıllarda boşaltılarak farklı yıllarda askeri karargâh ve okul olarak kullanılmıştır. Kilisenin çan kulesi 1957 yılında eklenmiş, 2000 yılında Süryani cemaatinin desteği ile geniş çaplı bir onarımdan geçmiş, 2010 yılında ise ibadete açılmıştır.⁸

Mor Kuryakus Kilisesi, birçok yapı grubunun da dahil olduğu kompleks bir düzenleme göstermektedir. Bu yapılar yüksek bir çevre duvarı ile kuşatılmıştır. Kilisenin ana kapısı, son dönemde yapılan restorasyon çalışmasında yenilenmiştir. Avluya dikdörtgen çerçevenin kuşattığı kemerli kapıdan girilmektedir. Kapının çerçevesi, iki yanda dışa taşkın dikdörtgenlerin alt alta sıralandığı şerit ile vurgulanmış, üstten ise eşkenar dörtgenlerin çevrelediği yıldız motiflerinin yatay ekseninde sıralandığı süsleme şeridi ile sınırlandırılmıştır. Bu çerçevenin merkezinde bulunan kemerli giriş kapısı, yarım yuvarlak formu olup, iki yanında simetrik düzende birer haç ve badem formu işlenmiştir. Kemer yüzeyi, düz silme, palmet, üzüm ve asma yapraklı bezemeden oluşan girintili üç ince süsleme kuşağı ile hareketlendirilmiştir. Kemer, iki yanda silindirik gövdeli sütunce ile sınırlandırılarak, bitkisel bezemeli piramidal formu sütunce başlıkları üzerinde sonlanmaktadır (Resim 1).

Avlunun kuzeyinde daha alçak bir kotta bulunan ikinci bir avlu içinde; Mor Kuryakus Kilisesi, vaftiz evi (beth ma'moditho), Meryem Ana (Yoldath Aloho) Kilisesi, yazlık kilise / dua evi (beth slutho),⁹ mutfak ve çan kulesi bulunmaktadır (Resim 2).

Mor Kuryakus Kilisesi, doğu batı doğrultusunda uzayan tek neften oluşan dikdörtgen plana sahiptir. Yapının güneyinde, kemerli ve çapraz tonoz örtülü revaklı bir bölüm ve narteks bulunmaktadır. Dikdörtgen formu kapıdan, doğu batı doğrultusunda uzayan, dikdörtgen bir alanı kaplayan, beşik tonoz örtülü nartekse geçilmektedir. Bu bölümün batı köşesinde üç mezar bulunmaktadır (Resim 3). Narteksin kuzey duvarından naosa iki kapıyla, doğudaki duvardan ise ek bölüm için bir kapıyla giriş yapılmaktadır.

Kilisenin naosu dikdörtgen planlı tek nefli olup, beşik tonoz ile örtülmüştür (Resim 4). Naosun, batı duvarında simetrik üç pencere açılmıştır. Kuzey ve güney duvarlar yüksek kemerler ile hareketlendirilmiştir. Bu duvarlarda Süryaniler için önemli kişi ve ruhanilerin mezarları bulunmaktadır. Naosun, doğusunda apsis yarım yuvarlağı konumlandırılmıştır. Apsisin güneyinde ise, kare planlı, çapraz tonoz örtülü ruhanilerin hazırlandığı bölüm olan (kestrume)

⁷Ömür Bakırcı, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000); Mehmet. Top, "Erken Dönem Osmanlı Mihrabları (XIV-XV. Yüzyıl)", (Yayınlanmamış doktora tezi Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1997).

⁸ Tuma Çelik, *Turabdin'de Kalanlar*. (İstanbul, Sabro Yayınları, 2014), 62.

⁹Beth slutho, Süryanice "ibadet evi / dua evi" olarak adlandırılmaktadır. Bu yapılar, Süryani dini mimarisinde, köy kiliselerinin güney cephesine bitişik veya kiliseden bağımsız olarak avlunun doğu ucunda yer alan etrafı duvar ile örülü bir apsis olarak vurgulanmaktadır. Beth slutho, eksedra formu olup, yüzeyinde, çoğunlukla kabartma tekniğinde yapılmış bir haç motifine yer verilmektedir. Önünde, ayınlar sırasında kullanılmak üzere, taştan bir altar/sunak taşı bulunmaktadır. Daha fazla bilgi için bakınız: Ufuk Elyiğit ve Tahsin Korkut, "Tur Abdin Bölgesi'nde Beth Slutho (Yazlık Kilise/Dua Evi Geleneği)", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S.49. (2020): 175-206; Elif Keser Kayaalp, *Church Architecture of Late Antique Northern Mesopotamia*. (Oxford Studies in Byzantium, Oxford University Press, 2021), 184; Gertrude Bell, *The Churches and Monasteries of The Tur Abdin*. Gertrude Bell With an Introduction and Notes by Marlia Mundell Mango, (London: The Pindar Press, 1982), 165; Andrew Palmer, *Monk and Mason on The Tigris Frontier, The Early History of Turabdin*. (University of Cambridge Oriental Publication, 1990), 37.

gude¹⁰ odalarına geçilmektedir. Bu bölüme; narteks, ana mekan ve apsis olmak üzere üç ayrı giriş kapısıyla girilmektedir.

Naosa göre daha yüksek tutulmuş olan apsis bölümü, Süryani kiliselerinde “vilo satro” olarak tanımlanan ikonografik perde / örtü ile kapatılmıştır.¹¹ (Resim 5). Apsise, iki ayrı kemerli girişten geçilmektedir. İlk giriş kapısı, son dönemde yapılan restorasyonlar sırasında eklenmiştir. Bu kapı, yarım yuvarlak formu kemerin dahil olduğu geniş bir çerçeveden meydana gelmektedir. Çerçeve, üç yönde bitkisel bezemeli bordür dizisiyle kuşatılmıştır. Bordür, iki yanda dışa taşkın biçimde hareketlendirilmiştir. Çerçevenin üzerinde, stilize ve palmetlerden oluşan üç haç formu yükselmektedir (Resim 6).

Kemerli girişin üzerinde, Süryanice’nin Serto¹² formu iki yazıt bulunmaktadır. Dikdörtgen bir çerçeve içine alınan bu yazıtın, Türkçe çevirisinde şu ifadeler yer verilmiştir. “Allah’ın gücü ile bu kapı imanlı insanların katkılarıyla ustalar Maksi İlyas oğlu İlyas tarafından 1960 yılında yapılmıştır.”

Kemerin kuzey tarafında dikdörtgen çerçeveli diğer yazıtta ise yapım sürecine dair bilgi bulunmaktadır; “Bu kapı Allah’ın gücüyle, Patrik Mor İğnatiyos III. Yakup ve Metropolit İvannis Papaz Lahdo ve Papaz İbrahim’in döneminde 1960 yılında yapılmıştır”.¹³

Giriş kemeri, iki yanda yarım silindirik gövdeli sütunceler ile sınırlandırılarak piramidal formu sütun başlığı üzerinde sonlanmaktadır. Kemer bordürü, sütun ve başlığı bitkisel bezeme ile kaplanmıştır. Kemerin üzerinde, ellerinde borazanları ile çocuk melek figürleri simetrik bir düzende yerleştirilmiştir (Resim 5). Apsisin ikinci girişi sağlayan yarım yuvarlak formu kemer, yarım kaval ve dışa taşkın silme grubuyla hareketlendirilmiştir. Kemerin dayandığı kalın ayaklar düzgün kesme taşlardan oluşmaktadır (Resim 6). Apsis yarım yuvarlağında, kabayonu taş malzeme kullanılmıştır.

Kduşkudşın, apsisin merkezinde konumlandırılmıştır. Yapım tarihi tam olarak bilinmeyen kduşkudşının hücre paravanlarında yer alan Süryanice Gerşuni¹⁴ formu yazıtta 1845 tarihi geçmektedir.

¹⁰ Demir, *Süryani Ortodoks Kilisesi ve Yedi Gizi*, 36-37; Nihat Durak, *Süryani Ortodoks Kilisesinde İbadet*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 64-67.

¹¹ Demir, *Süryani Ortodoks Kilisesi ve Yedi Gizi*, 36-37; Durak, *Süryani Ortodoks Kilisesinde İbadet*, 64-67.

¹² Serto / Serta yazı stili, “İncil yazısı, İncil’e ilişkin” anlamına gelmektedir. M.S. VIII. yy.’da edebi yazma eserlerde görülmeye başlayan bu yazı stili, özellikle XII. ve XIII. yy.’larda İncil nüshalarının kopyalanmasında kullanılmıştır. Efremler Barsavm, Batı Süryanicesi olarak bilinen formun “Serto” yazı biçimi olabileceğini belirtmektedir. Kullanım kolaylığı nedeniyle Estrangelo yazısıyla karışık olarak kullanılan, Serto yazı biçimi, XII. yy.’da Estrangelo yazısından yavaş yavaş ayrılmıştır. Süryanice düz yazılarda hala bu yazı biçimi kullanılmaya devam etmektedir. Bakınız: Bilge, *1600 Yıllık Mor Gabriel Manastırı*, 344; John F. Healey, “Süryanca El Yazısının Erken Tarihi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. V.4. (2005):316; Barsavm, *Saçılmış İnciler Süryanilerin Yazınsal Tarihi*, 43-44.

¹³ Apsis kemerinde bulunan Süryanice yazıtların Türkçe çevirileri Midyat merkezde bulunan Mor Barsavmo Kilisesi’nde görevli Ayhan Gürkan tarafından yapılmıştır (Görüşme tarihi: 28.01.2025).

¹⁴ Gerşuni, (Garşuni veya Karşuni) yazı formu, günümüzde Arap alfabesi ile okunabilen Süryanice metinleri ifade etmektedir. Bunun yanında Ermenice, Kürtçe, Farsça ve Türkçe metinlerin Süryani yazısıyla yazılması da Gerşuni diye adlandırılmaktadır. Bu durumda Ermenice Gerşuni, Kürtçe Gerşuni, vs. gibi tabirler de kullanılmaktadır. Bakınız: Kutlu Akalın ve Zafer Duygu, *Süryani Literatürü*. (Mardin: Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2017), 21; Bilge, *1600 Yıllık Mor Gabriel Manastırı*, 334; Barsavm, *Saçılmış İnciler Süryanilerin Yazınsal Tarihi*, 47.

1- من انتم واعدائهم في هذا الكون؟ نعم احبنا انفسنا مثلنا لك صدقة الكرمين
 2- من هو عدوكم؟ .. كل واحد و هو من دياره احبناهم منكم و منكم
 3- احبب احدهم لك صدقة اسلا و الحبيب داره منكم و معكم معكم و حبل املاه
 4- معكم احدهم معكم معكم انهم من احدهم هذا الكون لا يهتف لكونهم معكم
 معكم معكم
 5- انهم انهم في معكم الكون معكم معكم احدهم 2158 من دياره معكم 1845

“Bu kduşkudşinin yapımında gayret gösteren saygıdeğer büyüğümüz, Episkopos Mor Meke, Musullu Behnam, Ebu İbrahim ve babası Maksi.....?. rahiplerden Raban Zeytun, papaz İliya ve Yuhannon.... Anus.... birlikte, Mor Kuryakus Kilisesi’ne, çok çaba sarfettiler. Allah’a ve ruhuna, Enhil Kilisesi’ne ? Allah, onlara emeklerinin karşılığını versin. Bu kduşkudşinin yapımında emeği ve katkısı olan herkesin isimleri yaşam kitabında yazılsın. 2157 Yunan yılı (1845)..... ise “Şim...? Havşab ve Resi Denho”.¹⁶

Gabriel Akyüz, Süryanice yazıda geçen 1845 tarihinin, kduşkudşinin yapım tarihi olabileceği gibi onarım tarihi olma ihtimali üzerinde durmaktadır. Hans Hollerweger, kduşkudşini XVIII. yy.'a tarihlendirmektedir. Bölgeye dair araştırmalarının olduğu yayınında bu tarihlendirmeye dair herhangi bir yazıt ya da bilgi paylaşmadığı için yerel halktan aldığı bilgiler doğrultusunda tarihlendirme yaptığı düşünülmektedir.¹⁷ Kduşkudşinin üslupsal özellikleri XVIII. yy.'da yapılmış olma ihtimalini güçlendirmektedir

Ahşap malzemeden yapılan kduşkudşın, oyma, kazıma, kalem işi ve boyama tekniği kullanılarak meydana getirilmiştir (Resim 7). Tipolojik açıdan, ana çerçeve ve yan kanatlardan oluşan simetrik bir cephe düzenlemesi tercih edilmiştir. Ana çerçeveyi, sunak masası ve masanın üzerindeki hücre belirlemektedir. Bu öğeleri, iki yanda panellerin sınırlandığı bir dikdörtgen çerçeve, üstte ise alınlık ve tepelik kuşatmaktadır. Bu düzenleme iki yanda kemer ve alınlıktan oluşan yan kanatlar ile genişletilmiştir (Çizim 1).

Dikdörtgen çerçeve; 1.81. m genişlik, 1.10 m derinlik ve 4.88 m yükseklik ölçülerinde olup, iki yanda düz silmeli geniş panellerden meydana gelmektedir (Resim 7). Bu paneller, belli sayı ve ölçülerde dikdörtgen formlu olup, art arda sıralanmaktadır. Alınlığa kadar devam eden paneller, üstte yatay bir söve ile birbirlerine bağlanmaktadır. Panelleri kaplayan bezeme, farklı boya renkleriyle kontrast yaratan ters işlenmiş nar meyvesinden çıkan dallardan oluşmaktadır. Dalların uçlarına, stilize yaprak, lale ve tomurcuklar serpiştirilmiştir. Bu bezeme, stilize hayat ağacı motifi olarak tanımlanabilir. Panel boyunca tekrar eden bezemenin devamında nar yerine kase formu da kullanılmıştır (Resim 8). Panel dizisinin üstünde birer haç motifi yükselmektedir. Ana çerçeve, basık kemerli alınlık ile tamamlanmaktadır.

Kduşkudşinin ana unsuru olan sunak masası, dikdörtgen biçimli olup, 1.24 m genişlik ve 1.10 m yükseklik ölçülerindedir. Masanın ön yüzeyi tahrip olduğu için sadece çerçeve parçaları kalmıştır. Yanlardan açık olan masa, iki payenin taşıdığı bir altar üzerine oturmaktadır (Resim 9). Bu altarlara, sadece masadan ibaret olan yalın kduşkudşin örnekleri olarak birçok Süryani kilisesinde karşımıza çıkmaktadır.

Sunak masası üzerinde bulunan hücre; 1.24 m genişlik 0.98 m derinlik ve 2.00 m yükseklik ölçülerinde dikdörtgen planlıdır (Resim 10). Bu bölüm, cepheden sarmal silme ve köşebent ile

¹⁵ Telli, “Süryani Kiliselerinde Kduşkudşin (Mardin, Diyarbakır, Şırnak, Adıyaman Örnekleri”, 354.

¹⁶Kudüşkışının Süryanice yazıtının çözümleri ve Türkçe çevirisi, Mardin Kırklar Kilisesi Horiepiskoposu Gabriyel Akyüz tarafından yapılmıştır (2018-2020 yılının görüşme notlarından).

¹⁷ Hollerweger, *Canlı Kültür Mirası Turabdin*, 222.

sınırlandırılmış, içerden ise üç yönden bitkisel bezemeli paravanlarla kapatılmıştır (Resim 11). Merkez paravanda, ajurlu yatay beş süsleme şeridi yer almaktadır. Şeritler, siyah, kırmızı ve koyu yeşil renkli yatay sıralanan stilize haçlardan oluşmaktadır. Haç motifleri, yaprak motiflerinin kuşattığı oval çerçeve içine alınmıştır. Şeritleri ayıran sövelerde, kduşkudşinin yapımı hakkında bilgi veren Süryani Gerşuni formulu yazıt işlenmiştir. Bu sövelerin zemini kırmızı, Gerşuni yazıt ise siyah renkli belirtilmiştir (Resim 11). Hücrenin yan paravanlarında, vazodan çıkan nar, stilize palmet, yaprak ve tomurcuklar, yüzeye dağılarak üstte kavisli hatlarla sonlanmaktadır. Bezemeler arasında servi ağacına da yer verilmiştir. Kompozisyon, yüzeyde boşluk bırakmadan tekrar edilmiştir. Hücre, üstte dikdörtgen formulu ahşap plaka ile kapatılmıştır. Plaka, koyu mavi zemin üzerinde, kırmızı ve sarı renkli, insan yüzü güneş, ay ve yıldız motifli yalın bir gökyüzü tasviri ile kaplanmıştır.

Hücrenin üzerindeki köşebentler, iki üçgenin birleştiği tek parçadan oluşmaktadır. Bu parçalar, serafim¹⁸ melek figürlerini sarmalayan, stilize yaprak, nar ve palmet motifli bezeme ile tamamlanmıştır. Köşebent ve alınlık arasında bulunan iki süsleme şeridinde, hücre paravanlarında uygulanan haç motifli bezeme tekrar edilmiştir. Şeritler; zikzak, şesşberk ve soyut yapraklı ince sövelerle birbirinden ayrılmaktadır (Resim 11).

Kduşkudşinin dikdörtgen çerçevesi, basık kemerli alınlık ile sonlanmaktadır. Bu bölümde, panellerde ve hücrenin yan paravanlarında işlenen bezeme uygulanmıştır. Kompozisyonun merkezine stilize servi ağacı yerleştirilmiştir. Alınlık, palmet ve haç motiflerinin sıralandığı ince bir tepelik ile sınırlandırılmıştır (Resim 12).

Kduşkudşinin yan kanatları, üstte sivri, alttan ise basık kemerli iki alınlıktan meydana gelmektedir. Soldaki kanat, 0.97 m genişlik, 2.60 m yükseklik, sağdaki kanat ise, 0.77 m genişlik ve 2.55 m yükseklik ölçülerindedir. Ana çerçevede uygulanan bezeme programı, yan kanatlarda da bütüncül bir yaklaşımla tekrar edilmiştir. Sağ üst kanatta, belli belirsiz bir erkek figürü görülmektedir. Bu bölüm, tahrip olduğundan dolayı tanımlanamaz durumdadır.

Kduşkudşinin tüm yüzeyinde uygulanan bezeme programında, ortak renk tonları tercih edilmiştir. Bezemelerin zemin renginde kırmızı, sarı ve yeşil renk, bitkisel motiflerde ise, krem, kırmızı ve siyah renk kullanımı kontrast yaratan bir düzenlemeyle ele alınmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Süryani kilise mimarisi ve litürjisi birbiri ile bağlantılı bir plan şeması göstermektedir. Süryani kilise mimarisinin litürjik faaliyetler neticesinde şekillenebildiği ifade edilebilir. Litürjinin merkezinde olan kduşkudşinler, bu plan şemasına göre, kiliselerin apsis bölümlerinde konumlandırılmıştır. Bu bağlamda, makale konumuzu oluşturan, Mor Kuryakus Kilisesi'nin kduşkudşini bulunduğu bölümün kutsiyetini vurgulayan gösterişli ve estetik örnekler arasındadır. Kduşkudşinin form ve üslupsal açıdan, bölgedeki diğer kiliselerde eşine rastlanmayan tek örnek olduğu söylenebilir. Bu bağlamda incelenen örnek, tipoloji, genel görünüş, yapısal öğeler ve süsleme özellikleri ile ünik bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Kduşkudşin, ana ve yan çerçeve olmak üzere iki aşamalı ve simetrik bir düzenleme göstermektedir. Ana çerçeve; dikdörtgen formulu olup, sunak masasını ve hücreyi içine alarak, üstte alınlık ögesi ile tamamlanmaktadır. Yan çerçeve ise, yanlardan küçük kemerli açıklıklar ile genişletilmiştir.

¹⁸ Seraph, Yunanca kökenli olup, İbranicede yakıcı ateşli anlamına gelmektedir. Seraphim, Tanrı'nın tahtını koruyan Tanrı'ya en yakın güçlü meleklerdir. Kitab-ı Mukaddes'e göre seraphim, Tanrı'nın tahtını korumakla görevli dört ya da altı kanatlı, insan yüzü ve ayakları olan en üst sıradaki melekler olduğu varsayılmaktadır. Genellikle Tanrı'nın sevgisiyle yandıkları için 'yanan melekler' şeklinde, çoğunlukla ateşi simgeleyen kırmızı renkli betimlenmişlerdir (Bakınız: Gülçin Pehlivan, Kappadokia Kaya Kiliselerindeki Melek Tasvirleri, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2005), 93; Neziha Başgelen, "Yeniden ve Güneşine Çıkarılan İstanbul Ayasofyası Serafim Mozağı", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*. 32. 2010: VII-X;).

Benzer bir örnek, günümüze ulaşamamış olan, Midyat'ın Güzelsu (Habab) mahallesindeki Mor Sergios Bakhos Kilisesi'nde yer almıştır (Resim 13).¹⁹ Gernot Wiessner'in Tur Abdin bölgesine yaptığı seyahat notlarına ve görsellerine dayanan kaynakta, kduşkudşinin fotoğrafı dışında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır (1981, s. 30). Yapım tarihi bilinmeyen örnek, fotoğraftan anlaşıldığı kadarıyla, ahşap malzemeden, kalem işi boyama tekniği kullanılarak yapılmıştır. Dikdörtgen çerçeveli örnek; sunak masası hücre, panel, köşebent, alınlık gibi öğelerden oluşmaktadır. Bu öğeler üzerinde nar ve hayat ağacı motifli bezeme uygulanmıştır. Mor Kuryakus Kilisesi ile Mor Sergios Bakhos Kilisesi'nin kduşkudşinleri, genel görünüş, tipolojiyi belirleyen unsurlar ve süsleme kompozisyonu ile ortak bir düzenlemeye sahiptir.

Genel görünüş ve yapısal unsurları açısından Süryani kiliselerinde çok sık tercih edilmeyen bu uygulamanın anıtsal ve görkemli bir örneği, Adıyaman Merkez Mor Petrus ve Pavlus Kilisesi'nde bulunmaktadır. Bu örnek, 1883 yılında yapılmış olup, yatay dikdörtgen sunak masası, derin tutulmuş hücre, simetrik yerleştirilen sütunce görünümlü plasterler ile çerçeve üzerinde yükselen taç ögesinden meydana gelmektedir (Resim 14).

Mor Kuryakus Kilisesi ile Adıyaman Mor Petrus ve Pavlus Kilisesi'nin kduşkudşini, dikdörtgen ana çerçeve ve yan kanatlardan oluşan tipoloji ile benzerlik göstermektedir. Ancak, Mor Kuryakus Kilisesi'nin kduşkudşini, ortak yapısal özellikler sergilemesine rağmen daha yalın biçimlendirilmiştir. Bu tipolojinin benzer örneklerine, Diyarbakır Surp Giragos Ermeni Kilisesi'nde rastlanılmaktadır. Söz konusu kduşkudşinler taş malzemeden yapılmış, süsleme açısından oldukça farklılık gösteren, üslupsal olarak da batılılaşma döneminin etkilerini taşıyan XIX. yy.'a tarihlendirilen uygulamalardır.²⁰

İncelenen kduşkudşin, günümüze sağlam durumda ulaşan ahşap malzemeli nadir örneklerdendir. Kilisede görevli ruhanilerin verdiği bilgiye göre, yapımında ceviz ve dut ağacı kullanılmıştır. Bu ağaçların, sert ve dayanıklı olmasının yanı sıra ve motif işleme kolaylığı sağlayan lifsiz özelliğinden dolayı tercih edildiği düşünülmektedir. Yapım ve süsleme teknikleri arasında, oyma, kazıma, ajur, kalem işi ve boyama tekniği kullanılmıştır. Kalem işi tekniğinde işlenen bezemeler, detaylı ve özenli bir çalışmanın ürünü olarak dikkat çekmektedir.

Kduşkudşinin süsleme programı, bütüncül ve dengeli bir görünüm sunmaktadır. Simetrik bir düzende uygulanan süsleme programında yoğunluğu bitkisel bezemeler oluşturmaktadır. Bununla birlikte, sembolik, az da olsa figür kullanımı birlikte ve yazı unsurları da tercih edilmiştir.

Kduşkudşinin bütün yüzeyi, boşluk bırakılmadan hayat ve servi ağacı, stilize nar, lale ve kıvrık dal motifli bezemeyle kaplanmıştır. Çerçeve panelleri ve hücre panoları, nar tanesi ve kaseden çıkan çiçek demetli bezeme ile kuşatılmıştır. Aynı kompozisyonun farklı renklerle kullanımı, çerçeveye ve diğer unsurlara dinamik bir etki kazandırdığı anlaşılmaktadır. Birbirini tekrar kaplayan bitkisel bezeme programında, bir kaseden çıkan, nar taneli çiçek demeti, hayat ağacı motifine dönüşmektedir. Eski çağlardan beri mimaride süsleme amaçlı olarak kullanılan nar, evrensel anlamda yaratıcının sonsuzluğunu, ruhun ölmezliğini ve bereketi imgeleyen metaforlar arasındadır. Hayat ağacı olarak kutsallık atfedilen nar, bir inanca göre, Adem ile Havva'ya yasak olan cennet meyvesidir.²¹ Ahşap üzerine boyama tekniğinde vazodan çıkan çiçek tasvirli kompozisyonun, benzer bir örneği Adıyaman Mor Petrus ve Pavlus Kilisesi'nin ana kduşkudşinin yan kanatlarında uygulanmıştır. Batılılaşma döneminin etkisini taşıyan naturalist bezemeler, simetrik bir düzende yan kanatların alınlığını kaplamaktadır (Resim 15). Gönül Öney, vazodan çıkan çiçek buketini oluşturan nar motifli düzenlemeyi, hayat ağacı olarak

¹⁹ Gernot Wiessner, *Christliche Kultbauten im Tur Abdin*. Teil II, Band 4. Abb. XVI. (1981).

²⁰ Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, (Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Yayınları, 2002). 102.

²¹ Ebru Şenocak, "Halk Anlatı ve İnanışlarında Mitolojik Bir Meyve: Nar", *Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi*. C.4. S.1. (2016): 243-246.

yorumlamaktadır. Öney, nar motifli stilize hayat ağacının, XIV. yy.'a tarihlendirilen Suriye-Mezopotamya sırsız seramiklerinde de rastlandığını belirtmektedir.²²

Vazo içinden çıkan nar motifli bezemenin farklı varyasyonları Mardin Deyrul-Zafaran Manastırı Beth Kadişe'nin giriş kapısı ile manastırın Meryem Ana Kilisesi'nin mezbah kapısında ahşap üzerine kakma tekniğinde karşımıza çıkmaktadır (Resim 16).

Kalem işi boyama tekniğinin uygulandığı kduşkudşin örnekleri, Mardin, Deyrul Zafaran Manastırı Mor Hananyo Kilisesi (1699) (Resim 17), Mardin Kırklar Kilisesi (XVIII. yy), Mardin Mor Mikhael Kilisesi (XVII. yy.) (Resim 18), Diyarbakır Meryem Ana (1689) (Resim 19), Diyarbakır Mor Yakup Kilisesi (1693) Kilisesi'nde bulunmaktadır.

Hristiyan sanatında, dini mimarinin ve liturjinin bezemelerinde önemli bir kutsal bir figür olan serafimler,²³ kduşkudşinin hücre köşebentlerinde işlenmiştir. Kuzey yan kanadın alınlığında da belli belirsiz bir erkek figürü görülmektedir. Alınlık üzerindeki kompozisyon aşındığı için tanımlanamaz durumdadır. Haç motifleri ise; hücrenin paravanları, alınlık ve tepelik kısmında bitkisel bezeme ile kaynaştırılan stilize bir düzenleme halinde ele alınmıştır.

Kduşkudşinin hücre paravanlarında ince şeritler üzerine işlenen yazı, süsleme özelliğinden ziyade belgeleyici bir nitelik taşımaktadır. Hücrenin ana paravanında bulunan Süryanice'nin Gerşuni formu yazıtı, haç ve palmet motifli süsleme şeritleri ile bütünleşmektedir. Gerşuni ya da Gergereyo yazı formunun ismini Diyarbakır ile Urfa arasındaki Gerger şehri ya da Gerger Kalesi'nden aldığı tahmin edilmektedir. Bu bölgenin hattatları, özellikle 1577-1820 yılları arasında, ince bir yazı formu olan Gergereyo üslubunda gelişkin örnekler vermişlerdir.²⁴ Gerşuni, (Garşuni veya Karşuni) yazı formu günümüzde Arap alfabesi ile okunabilen Süryanice metinleri ifade etmektedir.²⁵

Sonuç olarak; Mor Kuryakus Kilisesi, Süryani kültüründe tarihsel değeri olan yapılar arasındadır. Bu bağlamda kiliseye atfedilen önemden dolayı, estetik görünüşü ile dikkat çeken özgün bir kduşkudşin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Kduşkudşinlerin bulunduğu apsis bölümü sadece takdis edilmiş ruhanilerin girebildiği, en kutsal ve dokunulmaz alanı temsil etmektedir. Bu alanın merkezinde konumlanan kduşkudşin, ibadetin yönünü belirleyen, üzerinde ayin ve ritüellerin uygulandığı liturjik bir unsur olmasının ötesinde, Tanrı ve inananlar arasında ruhsal bir iletişime açılan sembolik kapı imgesi ile örtüşmektedir. Kduşkudşinlerin Tanrı'nın sofrası, İsa'nın mezarı, hayat sofrası, hayat ırmağı gibi simgesel anlamları, bu kanıyı da desteklemektedir. Mor Kuryakus Kilisesi'nin kduşkudşini, Süryani kilise liturjisinin sembolizmi bağlamında çarpıcı ve ünik bir örnek olarak ön plana çıkmaktadır. Görkemli ve anıtsal görünüşü ile Süryani kiliselerinde ünik bir uygulama olduğu söylenebilir. Bu açıdan incelenen kduşkudşinin, bölgede bulunan Süryani, Ermeni ve Keldani kiliselerinde benzer bir örneğine rastlanmamıştır. Kduşkudşinin bütün yüzeyini kaplayan süsleme programı simetrik bir düzende, dengeli ve bütüncül bir uygulama halindedir. Bitkisel, sembolik, figürlü ve yazı öğelerinin kullanıldığı süsleme kompozisyonları başarılı işçiliği ile ön plana çıkmaktadır. İncelenen kduşkudşin, ahşap malzemesi, yapısal özellikleri ve süsleme kompozisyonu açısından özgünlüğünü koruyarak günümüze ulaşmış nitelikli ve görkemli liturjik örnekler arasındadır.

²² Gönül Öney, “Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi”, *Belleten Dergisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. C.XXXII. S.125. (1968):26-27.

²³ Tahsin Korkut, *Artvin ve Erzurum'daki Gürcü Dini Mimarisinde Süsleme*, (İstanbul: Hiper Yayınları, 2018), 278.

²⁴ Barsavm, *Saçılmış İnciler Süryanilerin Yazınsal Tarihi*, 47.

²⁵ Akalın ve Duygu, *Süryani Literatürü*, 21; Bilge, *1600 Yıllık Mor Gabriel Manastırı*, 334.

KAYNAKLAR

- Acara Eser, Meryem. *Bizans Maden Sanatı: Dini Törenlerde Kullanılan (Liturjik) Eşyalar*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020.
- Akalın, Kutlu ve Duygu, Zafer. *Süryani Literatürü*. (1.Baskı), Mardin: Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Akyüz, Gabriyel. *Mardin İli'nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, İstanbul, 1998.
- Bakırer, Ömür. *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrablari*. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 2000.
- Barsavm, Efrem. *Saçılmış İnciler Süryanilerin Yazınsal Tarihi*. Çeviren Zeki Demir. İstanbul: Süryani Ortodoks Metropolitliği Yayınları, 2005.
- Başgelen, Nezh. “Yeniden ve Günışığına Çıkarılan İstanbul Ayasofya Serafım Mozaigi”. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*. S. 32, (2010):VII-X.
- Bell, Getrude. *The Churches and Monasteries of The Tur Abdin, Gertrude Bell With an Introduction and Notes by Marlia Mundell Mango*, London: The Pindar Press, 1982.
- Bozkurt, Nebi. “Mescidi Aksa”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 268-271. Erişim: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mescid-i-aksa>. 2004.
- Bilge, Yakup. *1600 Yıllık Mor Gabriel Manastırı*. İstanbul: Gerçeğe Doğru Yayınları, 2011.
- Bilge, Yakup. “Turabdin: Süryani Kilise ve Kültürünün Beşiği”, *Uluslararası Midyat Sempozyumu Bildirileri*, Editör: İbrahim Özcoşar, Mardin:2012. s.508-509.
- Coşkun, Buket. “XI. Yüzyıl Kapadokya Bölgesindeki İsa'nın Doğumu ve Çarmıha Gerilmesi Sahneleri”. (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi. 2009.
- Çelik, Tuma. *Turabdin'de Kalanlar*. İstanbul: Sabro Yayınları, 2014.
- Demir, Zeki. *Süryani Ortodoks Kilisesi ve Yedi Gizi*. 2. Basım, İstanbul: Anadolu Ofset, 2015.
- Durak, Nihat. *Süryani Ortodoks Kilisesi'nde İbadet*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Elyiğit, Ufuk, Korkut, Tahsin. “Tur Abdin Bölgesi'nde Beth Slutho (Yazlık Kilise /Dua Evi) Geleneği”. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S. 49 (2020):175-206.
- Ergün, İshak. *Enhil (Yemişli) Köyü ve Kiliseleri*. İstanbul: Enhil Dernekleri Federasyonu Yayını. 2013.
- Günel, Aziz. *Türk Süryaniler Tarihi*. İstanbul: Gerçeğe Doğru Kitapları, 2021.
- Healay, John F. (2005). (Çev: Toprak, M. Sait). “Süryanca El Yazısının Erken Tarihi”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S.4 (2005): 315-329.
- Hollerweger, Hans. *Canlı Kültür Mirası Turabdin*. Çeviren Sevil Gülçur, Linz Ötierreich: 1999.
- Korkut, Tahsin. *Artvin ve Erzurum'daki Gürcü Dini Mimarisinde Süsleme*, İstanbul:Hiper Yayınları, 2018.
- Keser Kayaalp, Elif. *Church Architecture of Late Antique Northern Mesopotamia*. Oxford *Studies in Byzantium*, Oxford University Press. 2021.

Palmer, Andrew. *Monk and Mason on the Tigris Frontier, The Early History of Turabdin*. University of Cambridge Oriental Publications.1990.

Öney, Gönül. “Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi”, *Belleten Dergisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, C. XXXII, S.125, (1968):26-27.1968.

Pehlivan, Gülçin. “Kappadokia Kaya Kiliselerindeki Melek Tasvirleri”. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi. 2005.

Şenocak, Ebru. “Halk Anlatı ve İnanışlarında Mitolojik Bir Meyve: Nar”. *Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S.1, (2016): 243-246.

Evin Telli. “Süryani Kiliselerinde Kduşkudşin (Mardin, Diyarbakır, Şırnak, Adıyaman Örnekleri”. (Yayınlanmamış doktora tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi. 2022.

Top, Mehmet. “Erken Dönem Osmanlı Mihrabları (XIV-XV. Yüzyıl)”. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi. 1997.

Tuncer, Orhan Cezmi. *Diyarbakır Kiliseleri*. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Yayınları. 2002.

Wiessner, Gernot. *Christliche Kultbauten Im Tur Abdin*. Teil II, Band 4. Abb. XVI. 1981.

RESİMLER

Resim 1. Mor Kuryakus Kilise'nin ana giriş kapısı (Telli, 2024).

Resim 2. Kilisenin avludan görünümü(Telli, 2024).

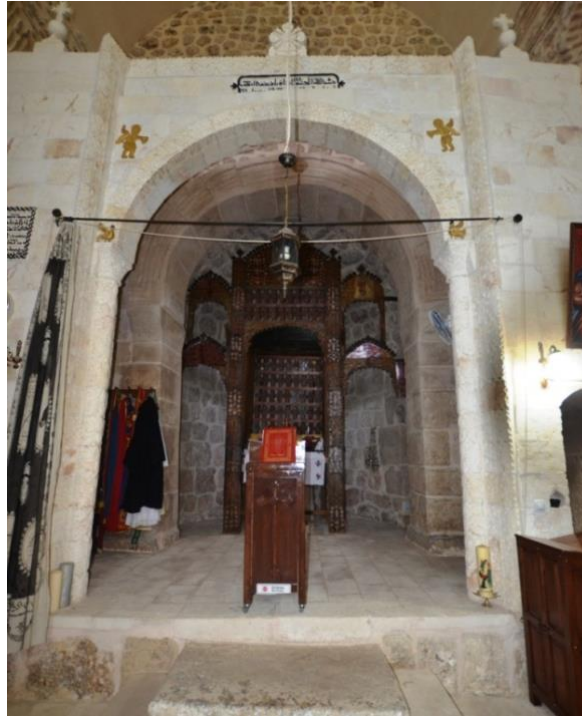
Resim 3. Kilisenin narteksi (Telli, 2014).

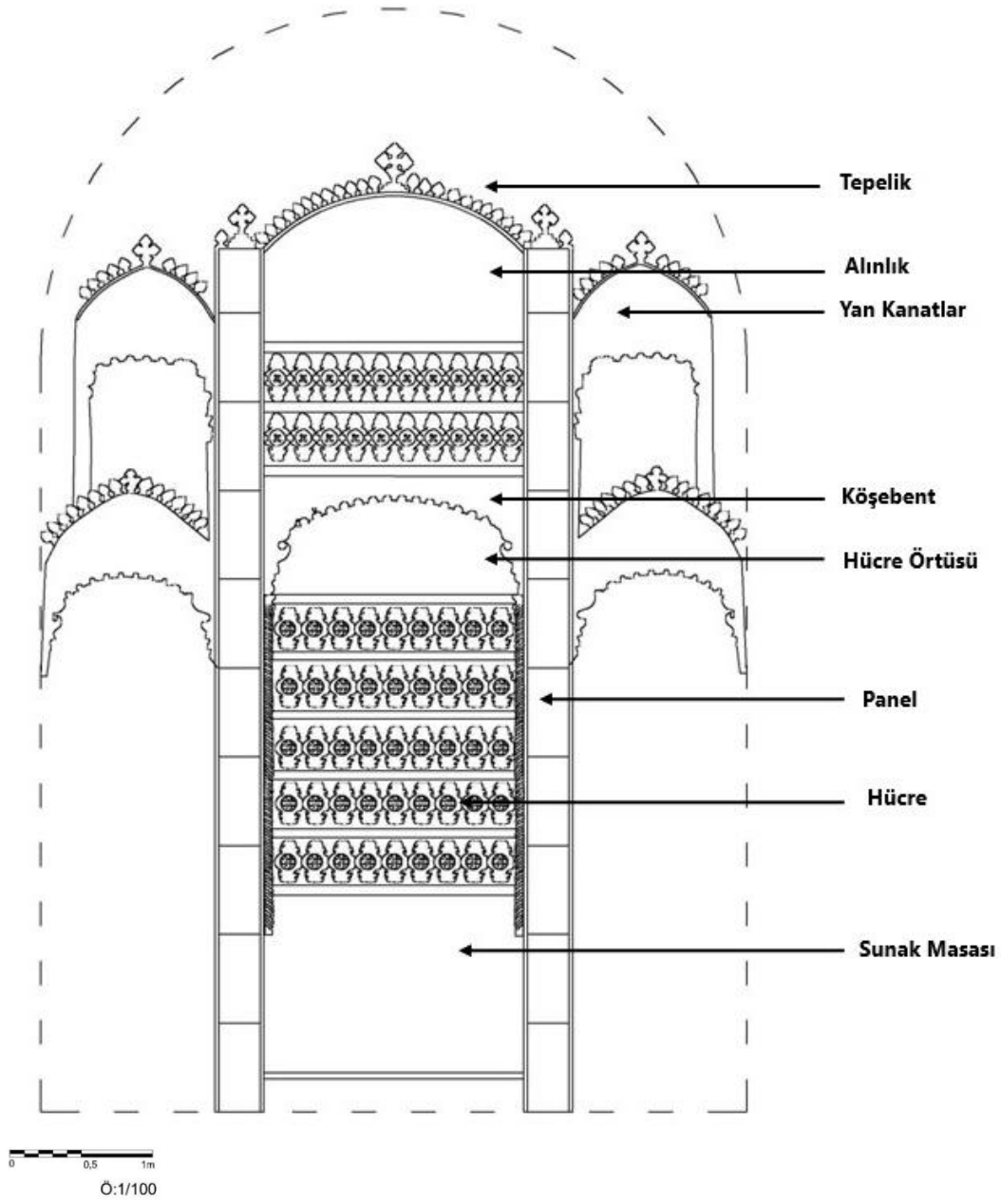
Resim 4. Mor Kuryakus Kilisesi'nin naosu (Telli, 2018).

Resim 5. Mor Kuryakus Kilisesi'nin apsisi (Telli, 2018).

Resim 6. Mor Kuryakus Kilisesi'nin apsis kemeri (Telli, 2018)

Çizim 1. Mor Kuryakus Kilisesi kduşkudşinin unsurları (Telli, 2022).

Resim 7. Mor Kuryakus Kilisesi 'nin kduşkuğşını (Telli, 2020)

Resim 8. Panel süsleme detayı (Telli, 2020).

Resim 9. Kduşkuşının sunak masası (Telli, 2024.)

Resim 10. Hücre Ögesi

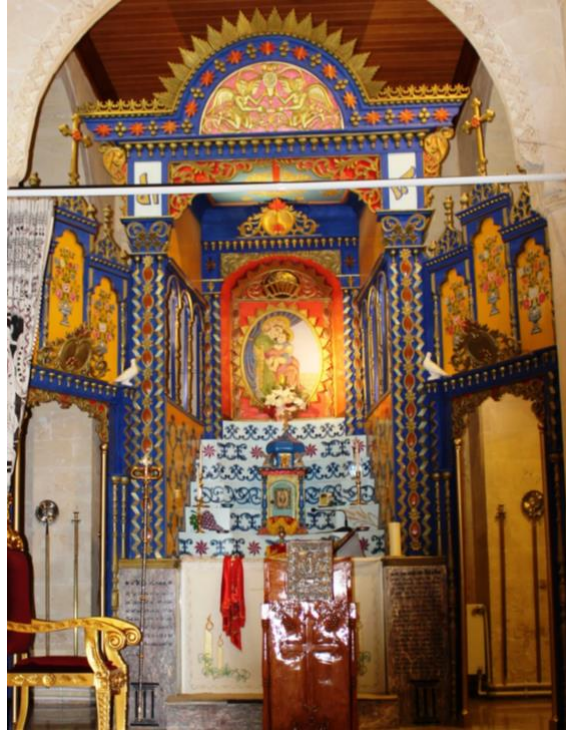
Resim 11. Hücre paravan detayı (Telli, 2018).

Resim 12. Alınlık ve tepelik detayı (Telli, 2018).

Resim 13. Midyat Güzelsu (Habab) Sergios Bakhos Kilisesi 'nin kduşkudşini (Wiessner, 1981).

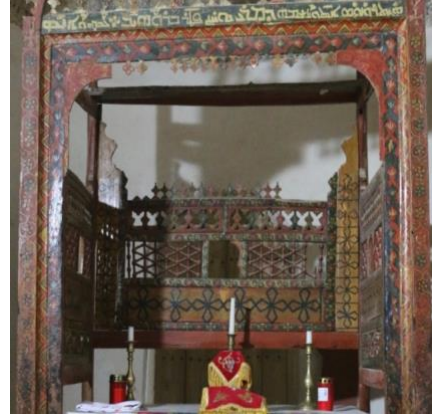
Resim 14. Adıyaman Mor Petrus ve Pavlus Kilisesi 'nin ana kduşkudşini (Telli, 2018).

Resim 15. Adiyaman Mor Petrus ve Pavlus Kilisesi ana kduşkudşinin bezeme detayı (Telli, 2018).

Resim 16. Mardin Deyrul-Zafaran Manastırı Beth Kadişe'nin giriş kapısının ve Meryem Ana Kilisesi'nin mezbah kapısının detayı (Telli, 2018).

Resim 17. Mardin Deyrul Zafaran Manastırı Mor Hananyo Kilisesi'nin kduşkudşin detayı (Telli, 2018).

Resim 18. Mardin Mor Mikhael Kilisesi'nin kduşkudşin detayı (Telli, 2018).

Resim 19. Diyarbakır Meryem Ana Kilisesi'nin kduşkudşin detayı (Telli, 2018).